

Особливості побудови семіотичного квадрата у немімізисній ліриці

У статті визначено особливості немімізисної лірики. Подано її семіотичні характеристики. Текст розглянуто як знак і як систему знаків. Також простежуються способи моделювання семіотичного квадрата поетичного тексту на прикладі немімізисної лірики, особливості опозицій у його структурі та взаємодія образів у його межах.

Ключові слова: текст, знак, семіотична одиниця, семіотичний процес, немімізисна лірика, логічний квадрат, семіотичний квадрат.

The model of semiotics square in nonmimesis lyrics

The article is dedicated to the problem of nonmimesis lyrics in Ukrainian poetry. The materials for researching are semiotics models of these lyrics. Text analysis as semiotics point, as sign and as system of signs. Such analysis of text has shown an opportunity of the model of semiotics square.

Key words: text, sign, semiotics point, semiotics process, nonmimesis lyrics, logical square, semiotics square.

Особенности моделирования семиотического квадрата в немимезисной лирике

В статье определены особенности немимезисной лирики с учетом ее семиотических характеристик. Текст рассматривается как знак и как система знаков. Анализируются способы моделирования семиотического квадрата поэтического текста на примере немимезисной лирики, особенности опозиций в его структуре и взаимодействие образов в его системе.

Ключевые слова: текст, знак, семиотическая единица, семиотический процесс, немимезисная лирика, логический квадрат, семиотический квадрат.

Поетична стильова система передбачає наявність у різних поетичних текстах комплексів змістово-художніх елементів одного порядку, що взаємодіють між собою. За О.Астаф'євим, це процес, ознаками якого є наступне: змінність

елементів, їхня здатність руйнувати стильову систему, їхня можливість відновлювати стильову систему.

Для глибшого розуміння цього процесу варто звернутися до тлумачень тексту як семіотичної одиниці. У такому випадку текст має план вираження, змісту і референтності. Текст як семіотичну структуру вивчають О.Бразговська, В.Максимов, М.Бологова, Р.Познер, В.Тюпа, Г.Почепцов, І.Сілантьєв, О.Чувакін та інші.

Текст – це знаковий комплекс зі складною організацією. У ньому важливі такі аспекти: смислова змістовність, знакове оформлення, момент комунікативної адекватності, момент цільової завершеності та вичерпаності¹.

Текст є світом вторинної дійсності. Він орієнтований на поняття можливості, адже кожен текст є можливою формою відображення реального світу та світу інших текстів². Одна з ознак тексту – його комунікативна сутність, цим мотивована і його знакова природа. Важливо враховувати цю особливість, що робить його відкритою структурою для всіх учасників комунікативного процесу. У такому контексті текст є знаковою системою. Він – ланцюг знаків, діалог знака і позначуваного, знака і коду. Також його можна пояснити з позиції різних видів знаків – індексів, іконічних знаків, знаків-символів.

Задачею семіотичного процесу, на думку Г.Почепцова, є поєднання моделі світу та просторово-часових характеристик того, хто надсилає повідомлення і того, хто його отримує³. Оскільки про стильові системи можна говорити на підставі певної кількості текстів, що їх ми визначаємо як певні знаки, то і самій стильовій системі відповідатиме певний знак.

Відповідно у другій половині ХХ століття ми визначили такі стильові системи: референтна лірика, немімезисна і нереперентна. Референтній ліриці відповідає іконічний знак, немімезисній – знак-індекс, нереперентній – знак-символ.

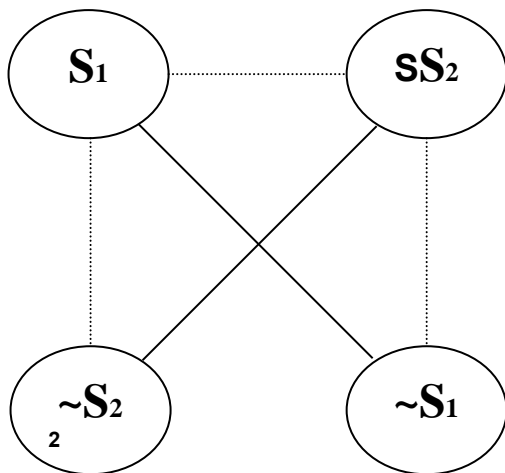
У цьому дослідженні зосередимо увагу на немімезисній ліриці, до якої можна віднести, наприклад, лірику шістдесятників. Вона цікава тим, що у ній

спострігається звернення до “соціально-національної правди” (термін Н.Зборовської), коли дискурс комунізму-ленінізму, з одного боку, ще присутній, а з іншого – письменники намагаються вийти за його межі. “Замість збоченого сталініста-мазохіста на цій стадії з’являється органічний для української психології моральний мазохіст”⁴. Починається формуватися “великий текст української моральної революції”⁵.

До немімесисної належить лірика з обмеженою референтністю. „У системі немімесисної образності художній світ вибудовується за принципом „світ як текст”, художнє зображення є дискретним, воно частково втрачає у референтності, функція образів тут – індексальна”⁶.

Оскільки ми розглядаємо цю стильову систему з позицій семіотики, то необхідно зазначити про можливість накладання поетичного тексту на семіотичний квадрат А.Ж.Греймаса⁷. Структура цього квадрата виходить зі структури логічного квадрата Арістотеля. Логічний квадрат відтворює зв’язок між судженнями з однаковими суб’єктами і предикатами, але різними за якістю і кількістю. Семіотичний квадрат показує зв’язок між знаками або елементами його, як це може бути у поетичному тексті. У семіотичному квадраті наявні такі відношення: протилежності, суперечності, імплікації.

Рис. 1. Семіотичний квадрат

Горизонталь S1 - S2 відтворює відношення протилежності, що передбачає наявність антонімічної пари, наприклад, опозицію “верх-низ”, “високе-низьке”, “добро-зло”. Категорії S1 і S2 повинні мати певну спільну рису. Відношення суперечності маємо у вертикалях $S1 - \neg S2$, що може виражатися як “верх – не верх”, “високе – не високе”, “добро – не добро”. Відповідно вертикаль $S2 - \neg S1$ виражає такі відношення “низ – не низ”, “низьке – не низьке”, “зло – не зло”. Діагоналі передбачають відношення імплікації. Це діагоналі $S1 - \neg S1$, $S2 - \neg S2$. Відповідно: “добро – не зло”, “високе – не низьке”, “верх – не низ”.

Семіотичний квадрат можна використовувати не лише для аналізу семіотичних понять, а й для аналізу художніх текстів. Застосування його для аналізу стильових систем дозволяє простежити, як автори намагалися виділити із системи знаків певний знак, певний образ. Вони можуть надавати іншого сенсу речам, що ними замінені ⁸, що також яскраво видно у семіотичному квадраті, змодельованому на основі поетичного тексту.

Для кожної стильової системи структура семіотичного квадрата буде тією самою, але відношення та й самі образи будуть різнитися.

У немімесисній ліриці, як ми про це зазначали вище, означене і означуване менш зв’язані один з одним, ніж у референтній ліриці. Простежимо, чи визначає це особливість побудови семіотичного квадрата для текстів такого плану, а також те, які образи і як вступають в опозиції. Для цього докладно проаналізуємо поезію В.Симоненка “Старість” і поезію І.Драча “Балада про соняшник”.

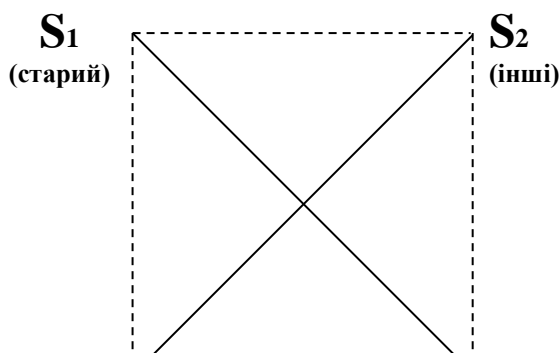
Особливість творчості В.Симоненка знаходиться на межі між референтною і немімесисною лірикою. З одного боку, зображуване і зображення доволі чітко співвіднесені, але зображуване провокує появу образів, що наближені до знаків-індексів, особливістю яких є чітка реалізація лише у певному контексті. Вірш “Старість” є сюжетним, що вже свідчить про наближення до референції, але одночасно у ньому зачеплено важливі онтологічні питання, що є ризиком для референтної лірики. Найперше, на що варто звернути увагу, - це заголовок. У заголовку не конкретне “старий”, “дід”, а абстрактне – “старість”, що начебто

орієнтує на те, що у тексті буде змальовано типову ситуацію, типові образи, але автор у тексті пробує заперечити це:

*Сім десятків дідові старому,
Сам незчувсь, коли і відгуло, -
Вже лице пожовкло, як солома,
Борознами вкрилося чоло,
Сяють очі глибоко спідлоба,
Тільки пух лишивсь на голові...
Лає син, що нічорта не робить,
Допіка невістка: ще живі?
Остогидло діду хдіб жувати,
Слухати образи від усіх,
Ціле літо горобців ганяти
Та граків сусідові на сміх.
Взять би істик, торбу через плечі
І піти світ за очі з села,
Але звук до хати, до малечі,
Що його, мов батька облягла.
Все стерпить, хіба заплаче стиха,
Дивлячись на добрих малюків.
Все стерпить – докори, сором, лихо –
Лиш би вмерти на землі батьків!⁹*

Заперечення типового досягається за допомогою докладного опису старого та ситуації мовчання, а також через протиставлення “він” – “вони”. Це і є основною опозицією:

Рис. 2. Семіотичний квадрат до поезії “Старість”

□S₂
(байдужість)

□S₁
(любов)

S1 (старий) - S2 (інші) - відношення протилежності.

S1 (старий) - □S2 (байдужість) – відношення суперечності.

S2 (інші) - □S1 (любов) – також відношення суперечності.

S1 (старий) - □S1 (любов), S2 (інші) - □S2 (байдужість).

Образу старого діда протиставлені образи сина, невістки, сусіда, «всіх», які ми означили як “інші”. Яскраво вираженою є опозиція байдужість – любов.

Тут вона не є побіжною, а на певному етапі стає важливішою, ніж головна опозиція. Саме вона є свідченням немімесисності, оскільки переважає значеннєво явну, очевидну опозицію S1 (старий) - S2. У семіотичному квадраті така опозиція не фіксується взагалі, бо є абсурдною у контексті семіотики, але для поетичного тексту вона цілком прийнятна. А у цьому випадку вона стає основною, що і відрізняє немімесисну лірику від референтної.

Розглянемо наступний текст - хрестоматійну поезію І.Драча “Балада про соняшник”, де немімесисність виявляється у неповному зміщенні площин реального та уявного, а також частковому заміщенні одне одного. Це й ускладнює побудову семіотичного квадрата. Сам твір передає процес несподіваного творчого осяяння. Ключовими образами є образи соняшника і сонця, які трансформуються у тексті в образи хлопчика і дядька.

Маємо такий опис соняшника:

Він бігав наввипередки з вітром,

Вилазив на грушу і рвав у пазуху гнилиці.

І купався коло млина, і лежав у піску,

І стріляв горобців з рогатки.

Він стрибав на одній нозі...¹⁰

Як бачимо, автор все ж таки змальовує не персоніфікований образ соняшника, а хлопчика, який тонко відчуває природу, а також грається з нею, зі світом. Опис сонця такий:

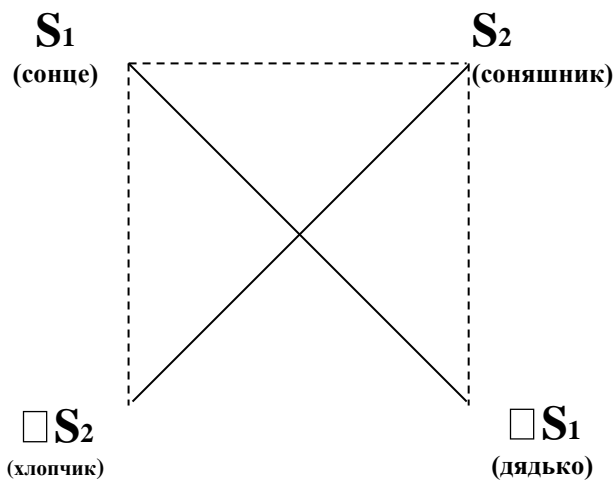
*Красиве засмагле сонце,
В золотих переливах кучерів,
У червоній сорочці навипуск,
Що їхало на велосипеді,
Обминаючи хмари у небі...*

Спочатку начебто персоніфікований образ сонця, але далі – бесіда хлопчика і чоловіка:

*- Дайте покататися, дядьку!
А ні, то візьміть хоч на раму.
Дядьку, хіба вам шкода?!¹¹*

Цікавим виходить семіотичний квадрат:

Рис. 3. Семіотичний квадрат поезії “Балада про соняшник”

У відношеннях протилежності (S1 - S2) виступають образи сонця і соняшника (опозиція верх-низ). Образи сонця і дядька, соняшника і хлопчика знаходяться у відношеннях суперечності (S1 - □S2, S2 - □S1). У відношення субконтрарності вступають і образи хлопчика і дядька (□S2 - □S1). Про можливість таких відношень, якщо семіотичний квадрат накладається на

поетичний текст, ми зазначали вище. Сукупність цих відношень, утворених вказаними образами, створює новий образ – поезії.

Образ дядька зникає, залишаються образи сонця, хлопчика, соняшника, поезії. Але якщо відношення «сонце-дядько» можна назвати відношенням суперечності, то відношення «сонце-поезія» такими не будуть, оскільки ці образи, на думку автора, тотожні.

Важливим також є відступність чітких опозицій, оскільки у цій поезії вони не опозиційні, а взаємопов'язані.

Як бачимо на прикладі цієї поезії, відношення протилежності не є визначальними для розуміння поетичного тексту. Вони стають водноряд з іншими відношеннями. На основі взаємодії образів створюється новий образ, а самі образи не можемо назвати чітко опозиційними.

Отже, для системи немімесисної лірики особливості побудови семіотичного квадрата полягають у наявності чіткої опозиції, як мотивується ціннісними орієнтирами (добро-зло, небо-земля), або у її розмитості, коли образи-домінанти не є опозиційними, а навпаки, доповнюють одне одного або служать для створення нового, важливішого, образу.

У системі немімесисної лірики можливе використання відношень протилежності, суперечності, імплікації та субконтрарності. У семіотичному квадраті відношення субконтрарності виключається, але у моделі поетичного тексту вони цілком можливі, у чому ми переконалися вище.

У немімесисній ліриці можливе моделювання квадрата, у структурі якого ключовий образ відсутній. Такий образ може мати узагальнюючий характер. Тоді образи у семіотичному квадраті служать для його розкодування. Водночас для побудови семіотичного квадрата можна виділити два основних образи і всю семіотичну систему будувати навколо них.

Наявність відношень субконтрарності не є специфічною ознакою немімесисної лірики. Це швидше є особливістю певного поетичного тексту або автора. Але часто відношення субконтрарності допомагають глибше

проаналізувати текст, адже приховують у собі взаємоз'язок і взаємозалежність образів, які, на перший погляд, видаються незв'язаними. Для немімесисної лірики характерні ті відношення субконтрарності, які стають домінантними.

Ключовий узагальнюючий образ може міститися у заголовку, а семіотичний квадрат дає ключ до його розуміння, засвідчує його глибину, що виявляється у взаємодії кількох різнопланових відношень.

Таким чином, у моделюванні семіотичного квадрата слід враховувати наступні моменти: роль заголовка, чіткість/нечіткість опозицій, місце знаходження ключового образу у системі семіотичного квадрата і роль субконтрарних відношень.

¹ Максимов В.В. Анормативный текст: поэтика и дидактика // Критика и семиотика. – Вып. 7. – 2004. – с. 142;

² Бразговская Е.Б. Интерпретация текста-в-тексте: логико-семиотический аспект // Критика и семиотика. – Вып. 8.

– 2005. – С. 96; ³ Почепцов Г. Семиотика. – Москва: «Рефл-бук», 2002. – С. 131; ⁴ Зборовська Н. Код української літератури. – К.: Академвидав, 2006. – С. 352; ⁵ Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту //

Сучасність. – 2000. - № 4. – С. 70; ⁶ Астаф'єв О.Г. Лірика української еміграції: Еволюція стильових систем. – Київ: Смолоскип, 1998. – С. 29; ⁷ Wysłouch S. Literatura i semiotyka. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001. – S.

65; ⁸ Там само. – S. 7; ⁹ Симоненко В. Старість // Поезія. Ліна Костенко. Олександр Олесь. Ввасиль Симоненко.

Василь Стус. – К.: Наукова думка, 1998. - С. 195; ¹⁰ Драч І. Балада про соняшник // Драч І. Вибрані твори: В 2 т. -

Т.1 – К.: Дніпро, 1986. – С. 36; ¹¹ Там само.